

دانشکده علوم حدیث (قم)

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته علوم حدیث

گرایش نهج البلاغه

بررسی و نقد مستدرک‌های نهج البلاغه

استاد راهنما

دکتر سید محمد مهدی جعفری

استاد مشاور

مصطفی دلشاد تهرانی

دانشجو

احمد مؤذنی بیستگانی

تیر ۸۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تمام حقوق این اثر متعلق به دانشکده علوم حدیث است.

تقديم به:

ساحت مقدس اميرالمؤمنين على (عليه السلام)

تشکر:

از همه عزیزانی که در آشنایی ما با کلمات و معارف پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت معصومین (علیهم السلام) سهمی داشته‌اند، و باعث شدند در این راه گام بگذاریم تشکر و قدردانی می‌کنم و از خدای متعال برای آنان شایسته‌ترین پاداش‌ها را طلب می‌کنم.

از حضرت آیت الله ری شهری (دامت برکاته) حجة الاسلام سید محمد کاظم طباطبایی، دکتر سید محمد مهدی جعفری، استاد مصطفی دلشاد تهرانی، حجة الاسلام عبدالهادی مسعودی، حجة الاسلام محمد کاظم رحمان ستایش، حجة الاسلام محمد کاظم محمودی و حجة الاسلام علی صدرایی خویی که در تدوین این مجموعه از لطف و مرحمت این بزرگواران برخوردار بودم از صمیم قلب تشکر می‌کنم.

و به صورت ویژه از پدر، مادر و همسر فداکارم که در طول مدت تحصیل همواره مشوق بنده بودند و دلسوزانه رنجها و زحمتهای زیادی را تحمل کردند سپاس و ستایش صمیمانه خود را ابراز دارم و می‌دانم که این تقدیر جز ذره‌ای از آن همه را پاسخگو نخواهد بود.

چکیده:

پس از تالیف نهج البلاغه عالمانی در صدد جمع آوری آن سخنان امیر المؤمنین (علیه السلام) که در نهج البلاغه نیست، برآمده‌اند. لکن اکنون تنها شش اثر موجود است که عبارت‌اند از:

۱. ملحقات نسخة من نهج البلاغه و جزء ابن ناقة ۲. مستدرک نهج البلاغه ۳. نهج البلاغه الثانی ۴. مصباح البلاغه فی مشکاة الصیغه ۵. نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغه ۶. تمام نهج البلاغه.

مستدرک کتابی است که در آن مطالبی که به دست مؤلف نرسیده جمع آوری و عرضه شود. به گونه‌ای که از ملاک‌ها و روش‌های او خارج نباشد. بنابر این مستدرک نهج البلاغه باید در بردارنده آن سخنان امیرالمؤمنین (علیه السلام) باشد که بلاغت‌شان در حد نهج البلاغه است، ولی در آن نیامده‌اند.

برخی از آثار بالا فاقد بیان روش هستند. برخی هم فقط در اینکه سه بخش خطبه‌ها، نامه‌ها، و کلمات قصار را دارند شبیه نهج البلاغه‌اند. یعنی ملاک‌های سید رضی در نهج البلاغه مد نظر نبوده و تنها بخشی از سخنان یا نامه‌های امیر المؤمنین (علیه السلام) را آورده‌اند. چهار اثر اول این گونه‌اند.

در نهج السعادة که مفصل‌ترین اثر این موضوع است، بنا بر این بوده که کلیه سخنان آن حضرت جمع آوری شود. در این کتاب در چینش خطبه‌ها تا آنجا که امکان داشته سیر تاریخی رعایت شده و در هر سه قسمت خطب، کتب، و کلمات قصار مسانید بر مراسیل مقدم شده‌اند.

مؤلف تمام نهج البلاغه ادعا می‌کند منابع در اختیار سید رضی، خود، گزینش شده از منابع دست اول بوده‌اند و ما در تمام نهج البلاغه آن متون اولیه را آورده ایم.

مؤلف، متون را از منابع مختلف آورده ولی در آن جاهایی که مشابهتی با نهج البلاغه بوده، عبارات نهج البلاغه را به جای عبارات منبع قرار داده و متن جدیدی ساخته که در هیچ‌جا وجود ندارد. بنابر این کتاب مصداق مستدرک نهج البلاغه نیست.

فهرست

فهرست	أ
مقدمه	۱
بیان مسأله تحقیق	۴
سؤالات تحقیق	۴
فرضیات تحقیق	۴
ضرورت تحقیق	۵
پیشینه تحقیق	۵
نتایج علمی و عملی تحقیق	۶
فصل اول: کلیات	۷
۱-۱ آشنایی با نهج البلاغه و مؤلف آن	۹
۱-۱-۱ روزگار سید رضی روزگار درخششهای فرهنگی	۱۱
۱-۱-۲ روزگار شیعه تا عصر سید رضی	۱۴
روزگاری نو در عرصه فرهنگی	۲۰
۱-۱-۳ نگارش نهج البلاغه	۲۴
۱-۱-۴ ملاک‌های سید رضی برای گزینش متون	۲۸
۱-۱-۵ طراحی نهج البلاغه	۳۱
۱-۱-۶ مقایسه ای بین کتاب مأه کلمه جاحظ با نهج البلاغه	۳۸
۲-۱ آثار مرتبط با نهج البلاغه	۴۶
۱-۲-۱ نهج البلاغه در بستر فرهنگ اسلامی	۴۶
۲-۲-۱ تفاوت دیدگاه گذشتگان و معاصران به نهج البلاغه	۵۱
۳-۱ آشنایی با مستدرک و مستدرک نویسی	۵۲
۱-۳-۱ معنای درک	۵۲
۲-۳-۱ کالبد شکافی لغوی و ذکر نمونه مستدرک	۵۳
فصل دوم: بررسی و نقد	۱۰۵
۱-۲ بررسی کلی مستدرک‌های نهج البلاغه	۱۰۷
۱-۱-۲ مستدرکات نهج البلاغه	۱۰۷
۱-۱-۲-۱ تکمله سید رضی	۱۰۹
۲-۱-۲-۱ تکمله‌های ناشناخته	۱۰۹

- ۱۱۰..... ۳-۱-۲ تاریخ الشهور و الدهور
- ۱۱۰..... ۴-۱-۲ تذييل نهج البلاغه
- ۱۱۰..... ۵-۱-۲ ملحق نهج البلاغه
- ۱۱۱..... ۶-۱-۲ النهج القويم فى كلام امير المؤمنين
- ۱۱۲..... ۷-۱-۲ مستدرک نهج البلاغه
- ۱۱۳..... ۸-۱-۲ مصباح البلاغه
- ۱۱۳..... ۹-۱-۲ نهج الفصاحة فى مستدرک نهج البلاغه
- ۱۱۴..... ۱۰-۱-۲ نهج السعادة فى مستدرک نهج البلاغه
- ۱۱۵..... ۱۱-۱-۲ نهج البلاغة الثانى
- ۱۱۵..... ۱۲-۱-۲ تمام نهج البلاغه
- ۱۱۸..... ۲-۱-۲ ملاكهاى نقد
- ۱۲۰..... ۲-۲ تبیین ویژگیهای هر یک از مستدرکها به صورت تفصیلى
- ۱۲۰..... ۲-۲ ملحقات نسخة من نهج البلاغة و جزء ابن ناقة
- ۱۲۱..... ۱-۲-۲ آشنایى با نویسنده
- ۱۲۴..... ۱-۲-۲ بررسى ملحقات نسخة من نهج البلاغه و جزء ابن ناقة
- ۱۲۹..... ۲-۲-۲ مستدرک نهج البلاغه
- ۱۲۹..... ۱-۲-۲ آشنایى با مؤلف
- ۱۳۳..... ۲-۲-۲ بررسى کتاب
- ۱۴۲..... ۳-۲-۲ نهج البلاغه الثانى
- ۱۴۲..... ۱-۳-۲ معرفى
- ۱۴۴..... ۲-۳-۲ ارزیابى و نقد نهج البلاغة الثانى
- ۱۵۱..... ۲-۳-۲ دفاع از (نهج البلاغه الثانى)
- ۱۵۶..... ۴-۲-۲ مصباح البلاغة فى مشكاة الصياغة
- ۱۵۶..... ۱-۴-۲ معرفى نویسنده
- ۱۵۷..... ۲-۴-۲ انگیزه نگارش
- ۱۵۸..... ۳-۴-۲ نام گذارى و روش کار
- ۱۵۹..... ۴-۴-۲ مشخصات چاپ جدید
- ۱۵۹..... ۵-۴-۲ محاسن
- ۱۶۴..... ۵-۲-۲ نهج السعادة فى مستدرک نهج البلاغة
- ۱۶۴..... ۱-۵-۲ آشنایى با مؤلف
- ۱۶۹..... ۲-۵-۲ انگیزه نگارش

۱۷۱.....	نامگذاری ۳-۵-۲-۲
۱۷۲.....	ترتیب مطالب ۴-۵-۲-۲
۱۷۳.....	روش کار و امتیازات ۵-۵-۲-۲
۱۷۸.....	مشخصات ظاهری نهج السعاده ۶-۵-۲-۲
۱۸۴.....	تمام نهج البلاغه و تمام نهج البلاغه النسخة المسندة ۶-۲-۲
۱۸۴.....	آشنایی با تمام نهج البلاغه ۱-۶-۲-۲
۲۰۱.....	روش کار تمام نهج البلاغه ۲-۶-۲-۲
۲۰۲.....	ویژگی های نسخه المسنده ۳-۶-۲-۲
۲۰۲.....	تفاوت تمام نهج البلاغه با دیگر مستدرک ها ۴-۶-۲-۲
۲۰۳.....	بررسی ۵-۶-۲-۲
۲۲۱.....	نتیجه گیری و پیشنهاد
۲۲۳.....	منابع و مأخذ
۲۳۰.....	مقالات
۲۳۲.....	الخلاصه:
۲۳۴.....	Abstract

مقدمه

«ما درباره شخصیت علی بن ابی طالب از حقیقت ناشناخته او صحبت کنیم یا با شناخت محجوب و مهجور خود، اصلاً علی علیه السلام یک بشر مُلکی و دنیوی است که مُلکیان از او سخن گویند یا یک موجود ملکوتی است که ملکوتیان او را اندازه گیری کنند؟

اهل عرفان درباره او جز با سطح عرفانی خود و فلاسفه و الهیون جز با علوم محدوده خود با چه ابزاری می خواهند به معرفی او بنشینند؟ تا چه حد او را شناخته اند تا ما مهجوران را آگاه کنند؟

دانشمندان و اهل فضیلت و عارفان و اهل فلسفه با همه فضائل و با همه دانش ارجمندشان آنچه از آن جلوه تامّ حق دریافت کرده اند در حجاب وجود خود و در آینه محدود نفسانیت خویش است و مولی غیر از آن است. پس اولی آن است که از این وادی بگذریم و بگوییم علی بن ابی طالب فقط بنده خدا بود و این بزرگترین شاخصه اوست که می توان از آن یاد کرد، و پرورش یافته و تربیت شده پیامبر عظیم الشان است و این از بزرگترین افتخارات اوست.

کدام شخصیت می تواند ادعا کند که عبدالله است و از همه عبودیتها بریده است جز انبیای عظام و اولیای معظم که علی علیه السلام، آن عبد وارسته از غیر و پیوسته به دوست که حجب نور و ظلمت را دریده و به معدن عظمت رسیده است در صف مقدم است؛ و کدام شخصیت است که می تواند ادعا کند از خردسالی تا آخر عمر رسول اکرم در

دامن و پناه و تحت تربیت وحی و حامل آن بوده است، جز علی بن ابی طالب که وحی و تربیت صاحب وحی در اعماق روح و جان او ریشه دوانده. پس او به حق عبدالله است و پرورش یافت عبدالله اعظم است.^۱ چگونه می توان از انسانی سخن گفت که همه کمالات در وجود او تمام گشته است و او معیار و میزان همه کمالات است.^۲ کدام انسانی در تاریخ چون علی بن ابی طالب (ع) این همه شگفتی آفریده و جان و دل مردمان را مسخر کرده است؟

«کدام قهرمانی را می شناسید که خیال، فکر، عقل و ذوق و خلاصه تمام نواحی و جبهات شعور بشری را قرن‌ها به خود متوجّ و در زندگی خود مستغرق ساخته باشد؟

کدام پهلوانی را سراغ دارید که در بدایت جوانی و حوادث سن، قهرمانان نام و ورزیده را به خاک هلاکت انداخته باشد و کدام جنگاوری را دیده اید که با خوراکی فقیرانه و ساده فریاد هولناکش در میدان نبرد زهره شجاعان را دریده باشد؟ کدام پهلوانی را شنیده اید که در مقام خطابه و تعلیم و تربیت، در مقام حکمت و تصوف و شریعت، در مقام آرا و افکار فلسفی و اجتماعی تا این حدّ ذهن و قوّت منطق و اصابت رأی و روانی کلام و عظمت فکر نشان داده و عقول و ارواح و قلوب میلیون‌ها آدمی را در قرن‌های عدیده و نسل‌های متوالی اسیر و مسخر کرده باشد؟ حیرت انگیزتر از علی کیست که جدال و تصادم افکار و عقول درباره او تا حدّی است که یک دسته خدایش می خوانند و دسته دیگر کافر و مطرود می دانند؟^۳

نهج البلاغه، بی تردید پس از قرآن کریم گرانقدرترین و ارزشمندترین میراث فرهنگی اسلام است. این کتاب مجموعه ای است به ابعاد وجودی یک انسان کامل، زیرا نازلات و صادرات وجودی است که والاترین وجود پس از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) است.

نهج البلاغه، مکتوب مبارزه با بیدادگری و زراندوزی و بت پروری است؛ و راه بریایی حدود الهی و افق ارزشهای آرمانی است.

۱. دلشاد تهرانی، مصطفی. چشمه خورشید، آشنایی با نهج البلاغه. خانه اندیشه جوان، تهران، چاپ اول زمستان ۱۳۷۷، ص ۱۷. [بخشی از پیام امام خمینی (ره) به مناسبت برگزاری کنگره هزاره نهج البلاغه (۲۷ اردیبهشت ۱۳۶۰) صحیفه نور، مجموعه رهنمودهای امام خمینی، چاپ اول، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۱ - ۱۳۷۱ ش. ج ۱۴، ص ۲۲۴.

۲. همان، ص ۱۸ به نقل از: ابو جعفر محمد بن عبدالله الاسکافی المعتزلی، المعیار و الموازنة فی فضائل الامام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع) و بیان افضلیته علی جمیع العالمین بعد الانبیاء و المرسلین، تحقیق محمدباقر بهبودی، بیروت، ۱۴۰۲ ق.

۳ همان

نهج البلاغه، صحیفه روشن ساختن فرد و جامعه و آموزگار کفرستیزی و فقرستیزی است؛ و نه تنها راه روشن بلاغت (نهج البلاغه) که راه روشن هدایت است.

نهج البلاغه، پرکننده خالهای عمیق فکری، اجتماعی و سیاسی و پاسخگوی مسائل و مشکلات گوناگون مسلمانان و جوامع بشری در همه زمانها و در تمام مکانهاست.

نهج البلاغه، دریای معرفت بی انتها و نور هدایت بدون خاموشی است؛ و دستورالعملی برای سیادت این جهانی و سعادت آن جهانی است. امام خمینی (ره) در توصیف جایگاه این کتاب شریف فرموده است:

«کتاب نهج البلاغه که نازله روح اوست، برای تعلیم و تربیت ما خفتگان در بستر منیت و در حجاب خود و خودخواهی، خود معجونی است برای شفا و مرهمی است برای دردهای فردی و اجتماعی و مجموعه‌ای است دارای ابعادی به اندازه ابعاد یک انسان و یک جامعه انسانی از زمان صدور آن تا هرچه تاریخ به پیش رود و هرچه جامعه‌ها به وجود آید و ملت‌ها متحقق شوند و هر قدر متفکران و فیلسوفان و محققان بیابند و در آن غور کنند و غرق شوند.»^۱

نهج البلاغه را نشاید که به عنوان متنی ادبی که از روزگار کهن باقی مانده است، مورد بررسی قرار داد، بلکه «کتاب علی، کتاب همیشه و کتاب فردا» است، و شایستگی آن را دارد که در عصر حاضر و همه عصرهای دیگر به مسائل و مطالب و مشکلات ما پاسخ مثبت دهد و خواسته‌های امت اسلامی را برآورده سازد.

اگرچه نهج البلاغه گزیده‌ای از سخنان انسانساز و زندگی‌بخش امیرالمؤمنین علی است، لیکن همین مقدار از مقارف والای علوی که در مجموعه‌ای به نام «نهج البلاغه» به دست ما رسیده است، در این برهه از زمان، برای بارور ساختن فرهنگ اصیل اسلامی مردم مسلمان و پویا و در مسیر بازگشت به آموزشهای ژرف و گسترده نهج البلاغه، بدون نیاز از فراگیری و اقتباس از بیگانه، ما را به مسیر درست متعالی و رشد یافته حرکت به سوی بی نهایت و صراط مستقیم ربوبیت می اندازد و خیر و برکت دنیا و آخرت را به ارمغان آرد.^۲

۱. دلشاد تهرانی، مصطفی، ارباب امانت، اخلاق اداری در نهج البلاغه، انتشارات دریا، تهران، چاپ دوازدهم، تابستان ۱۳۸۶، ص ۱۱.

[بخشی از پیام خمینی به مناسبت برگزاری کنگره هزاره نهج البلاغه، ۲۷ اردیبهشت ۱۳۶۰]

۲. جعفری، سید محمد مهدی. آشنایی با نهج البلاغه، موسسه انتشارات امیر کبیر، چاپ اول، تهران ۱۳۶۴، ص ۱۰

بیان مسأله تحقیق

از آنجا که نهج‌البلاغه در بردارندهٔ کل سخنان امیرالمؤمنین علیه السلام نیست، برخی از محققان در صدد جمع‌آوری کل سخنان آن حضرت برآمده‌اند لکن چون اثر سید رضی باعث شده بود آنها این مسیر را انتخاب کنند، این محققان آثار خود را با عنوان مستدرک عرضه و معرفی کرده‌اند. با این تفاوت که، جنبهٔ بلاغت کلمات تعالی بخش آن حضرت بیشتر مد نظر سید رضی بوده همان طور که در مقدمهٔ نهج‌البلاغه نیز به آن اشاره کرده است.

حال با توجه به تعریف مشخصی که مستدرک در حوزهٔ علوم حدیث دارد، باید روشن شود که اگر قرار باشد برای نهج‌البلاغه مستدرکی وجود داشته باشد، چه خصوصیتی را باید دارا باشد و آیا اطلاق مستدرک بر آثار موجود صحیح است؟

برای روشن شدن پاسخ این مسأله لازم است هریک از آثاری که با عنوان مستدرک وجود دارد بررسی و نقد گردد؛ روش مؤلف

مشخص شود و اینکه آیا به روش اعلام شده در آغاز پایبند بوده است؟ محاسن و امتیازات اثر او نسبت به دیگر آثار چیست؟

و... پس از این بررسی ها می توان قضاوت منصفانه این نسبت به این آثار داشت.

سوالات تحقیق

۱. چرا مطالبی که سید رضی در نهج‌البلاغه آورده به مستدرک نیاز دارد؟
۲. مستدرک‌های موجود نهج‌البلاغه چه ویژگی‌هایی دارند؟
۳. آیا به کار بردن عنوان مستدرک نهج‌البلاغه برای آثار نوشته شده صحیح است؟

فرضیات تحقیق

۱. از آنجایی که مرحوم سید رضی در صدد گزارش گزیده‌ی سخنان بلیغ حضرت بوده نه کل سخنان ایشان، به طور طبیعی از آوردن سخنانی که از منظر وی عادی به حساب می آمده صرف نظر کرده است. لکن چون از آن